

Mozga Evelin

Szemponatok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához*

1. 1962-ben, éppen 50 évvel ezelőtt jelent meg B. LŐRINCZY ÉVA tanulmánya az -s/-cs képzővel alakult ómagyar kori névanyagról. A szerző eredeti célja szerint képzőrendszerünk egyik meglehetősen fontos elemének a jelentésbeli alakulását, egyik jelentésének a másiktól való kibontakozását kívánta megvizsgálni nyelvünk legrégebb korszakától napjainkig. Később ez a célkitűzése módosításra szorult, anyaggyűjtés közben, az adatok rendezésekor ugyanis kiderült, hogy a képzőcsalád jelentésbeli fejlődését semmiképpen sem vizsgálhatja az alaki változások figyelembevétele nélkül. Ezért arra törekedett, hogy a képzőcsalád fejlődésének alaki és jelentésbeli problémáit a legszorosabb egységben tárja fel (B. LŐRINCZY 1962: 5).

2.1. Amikor B. LŐRINCZY ÉVA kandidátusi dolgozata 1957-ben elkészült, majd némi kiegészítéssel 1962-ben nyomtatásban is megjelent, még nem állt rendelkezésre egyetlen olyan névtár sem, amely a régi személyneveket valamilyen formában is összegyűjtötte volna, pedig BENKŐ LORÁND már 1949-ben sürgette ennek szükségességét: „Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon” (1949: 247).

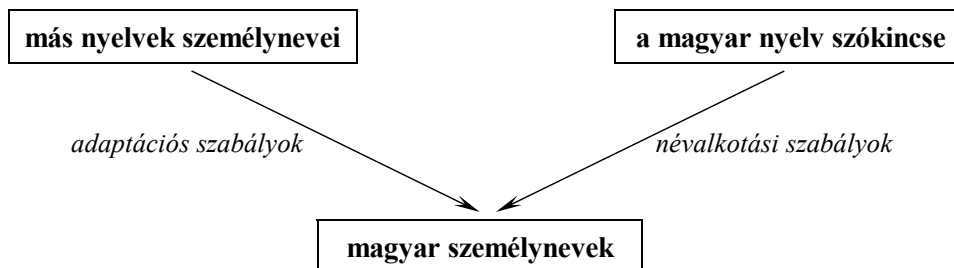
Egy ilyen névtárra még jó néhány évtizedet kellett várni, amikor is FEHÉRTÓI KATALIN vállalkozott arra, hogy őt, a legtöbb személynevet tartalmazó Árpád-kori forrás anyagát névtárrá szerkessze, amely 1983-ban „Árpád-kori kis személynévtár” címmel jelent meg (ÁKSz.). Ezt követően ugyancsak ő vállalkozott egy bővebb „Árpád-kori személynévtár” elkészítésére (ÁSz.), amely a jelzett korszak személyneveiről megközelítően teljes körű képet felmutató gyűjtés kívánt lenni. FEHÉRTÓI e munkája súlyos hiányt pótol a személynévkutatás történetében, és nagy segítséget jelent a magyar személynévképzőket érintő vizsgálatok számára is. Az Árpád-kori személynévtár mellett, hogy jelentős mennyiségű személynévi anyagot gyűjt egybe, digitális formában is elérhető, amely a korábbiakhoz képest új lehetőségeket teremt a képzőket érintő kutatások területén is.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

2.2. A személynevek között viszonylag sok a derivátum, a képzés útján alakult név (HAJDÚ 2003: 136–7). Régi magyar személyneveink jelentős része is képzéssel alakult. Ezt a kutatók azzal magyarázzák, hogy a személynevek alkotásában jobban érvényesülhetett a beszélők fantáziája, nyelvi leleménye, kreativitása, így nem véletlen, hogy személyneveinken számos elemi képzőnkön kívül mindig újabb és újabb képzőbokrok jelentek meg a legkorábbi időktől kezdve (SZEGFŰ 1991: 250). E képzők teljes körű névrendszertani vizsgálatára azonban eddig még nem került sor. Születtek ugyan olyan munkák, tanulmányok, amelyek egy-egy képző vagy képzőcsoport vizsgálatával részletesebben foglalkoztak, de az egyes képzők egymással való kapcsolatai, a rendszerben elfoglalt helyük tisztázatlan maradt. A korszerű adatkezelési technológiák számos új lehetőséget kínálnak a szélesebb körű vizsgálatok folytatására, azonban a személynevek rendszerének, azon belül is a képzős személynevek vizsgálatának szemléletbeli megújítására is nagy szükség lenne.

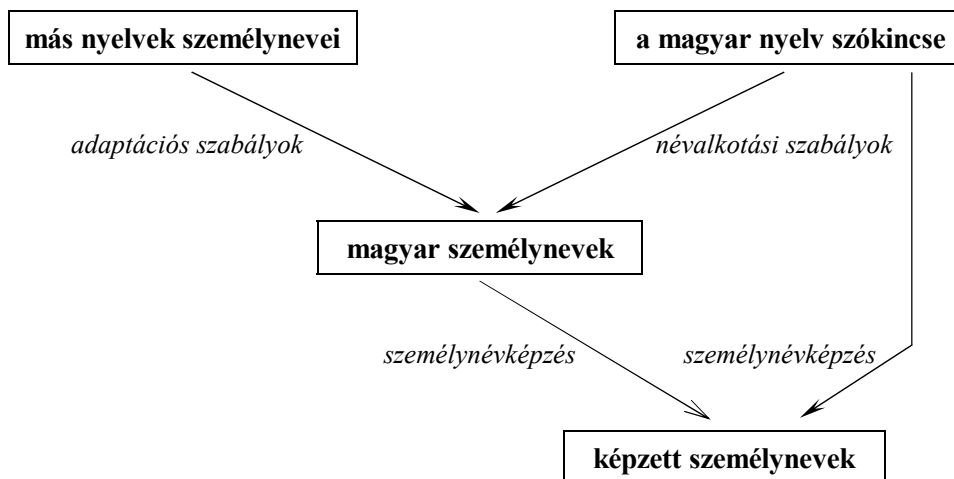
2.3. HOFFMANN ISTVÁN „A személynévrendszerek leírásához” című tanulmányában egy olyan lehetséges névrendszertani keretet vázolt fel, amely egységes elméleti alapra támaszkodva lehetőséget kínál egy átfogó elemzés szempontjainak a tüzetes kidolgozásához (2008). Munkámban a HOFFMANN-féle személynév-típológiára támaszkodva kísérlem meg elhelyezni a képzős személyneveket a magyar névrendszeren belül, elsősorban a korai ómagyar kori *-s/-cs* képzős nevekre fókuszálva. Ennek a névalkotási típusnak a rendszertani helyét megítélni azonban nem egyszerű feladat, mivel meglehetősen hosszú idő távlatából kell a neveket vizsgálni, méghozzá a korabeli használati környezetükből őket kiszakító források alapján, ugyanis neveink többsége különböző összeírásokban, oklevelekben maradt ránk. A számos előny mellett pedig komoly nehézségeket is magában rejt az a körülmény, hogy az újfajta elemzési keret a nevek kategóriáit a létrejöttüket és működésüket alapvetően meghatározó funkcionális szempontból, nem pedig a hagyományosan alkalmazott etimológiai-szemantikai jegyek alapján határozza meg. Az elsődleges alapnevek esetében pragmatikai tekintetben megkülönböztet választott vagy listanevet, átadott vagy automatikus nevet, valamint alkotott vagy kreált nevet. Ezek megfelelője kognitív szempontból a referáló név, a kapcsolati vagy nexusnév, valamint a sajátosságjelölő vagy leíró név. Másodlagos névfajtának tekintti a módosított vagy kognitív szempontból affektív nevet, ugyanis ez az érzelmi viszonyt kifejező név bármelyik más névfajtából létrehozható (HOFFMANN 2008: 9–12).

3. A régi magyar személynevek alapvetően két forrásból jöhettek létre: egyrészt átvehettük más nyelvek személyneveit eredeti vagy valamilyen mértékben, különféle adaptációs eljárások szerint megváltoztatott alakban, másrészt a magyar nyelv közsavai is képezheték személynévállományunk alapját, ezek többféle névalkotási szabály révén alakulhattak személynévvé (ehhez lásd HOFFMANN 2008: 16).

1. ábra. A régi magyar személynevek forrásai.

A személynévképzés mint névalkotási eljárás támaszkodhat egyfelől a nyelvben meglévő nevek állományára, attól függetlenül, hogy azok milyen forrásból származnak, másfelől pedig a nyelv teljes szókincsére is. Az adott, jelen esetben a magyar nyelv szókincsét felhasználva a képzett személynevek kialakulásának kétféle útját lehet nyomon követni. Egyrészt a nyelv valamely közszavából formáns nélkül is alakulhatott személynév, amelyből a névhez kapcsolódó személynévképzővel alkottak újabb, képzett személynevet. Másrészt a közszó alaphoz valamilyen formáns közvetlen hozzákapcsolásával is létrejöhetett a képzett személynév.¹

2. ábra. A képzett személynevek kialakulásának lehetséges útjai.

Azok a képzett nevek, amelyek egy már meglévő személynévből jöttek létre, a HOFFMANN-modell szerint a módosított nevek közé tartoznak. A módosított nevek

¹ Különbséget kell tennünk a képzős és képzett nevek között. Képzős személyneveknek nevezem azokat a névfórmákat, amelyek képzőt tartalmaznak, de a képző nem a személynévvé alakulás folyamata közben kapcsolódott a névhez, hanem már a közszó formán is eleve megvolt. A képzett nevek esetében a képző a névalkotásban is szerepet játszik, a képzés folyamata hozza létre a személynevet. Természetesen a két csoport elkülönítése a gyakorlatban nem egyszerű, sőt gyakran lehetetlen, mivel a személynévalakok egybeeshetnek a közszavak képzős formáival.

alapja éppúgy lehet referáló név, nexusnév, mint ahogy sajátosságjelölő név is. Mivel azonban az Árpád-kori magyar személynévrendszer alapvetően kétbázisú névrendszernek tekinthető — a nexusnevek nincsenek képviselve az egyénnevek állományában² —, a további vizsgálataink csak a másik két névfajtára vonatkozathatók. A módosított nevek az alapnévhez viszonyítva minden esetben többlet hangulati értékkel bírnak, mivel többnyire valamiféle érzelmi viszonyt hivatottak kifejezni, de a módosítás indítéka számos esetben lehet a megkülönböztetés szándéka is. Ezeket a neveket kognitív szempontból affektív neveknek nevezzük (HOFFMANN 2008: 10–6).

3.1. A képzett személynévek kialakulásának egyik útja tehát az a folyamat, amelynek során más nyelvekből a magyarba átkerült nevek — immár mint a magyar személynévrendszer elemei — szolgálnak a névképzés alapjául. Az Árpád-kori személynévállományban különösen az egyházi latin nevek túlsúlya figyelhető meg, de más idegen nyelvből (török, szláv, német, francia stb.) átvett nevek is nagy számban fellelhetők benne. Az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTÓI nem vállalkozott a személynévek eredetének meghatározására, így nincs pontos adatunk arról, hogy a szótárban szereplő neveknek mekkora hányadát alkotják a jövevénynevek. Viszonyítási pontnak vehetjük azonban az Árpád-kori kis személynévtárban összegyűjtött 6800 névből a FEHÉRTÓI által levont tanulságokat, mely szerint a 6800 személynék csupán 20%-a visel magyar közszoói eredetű nevet (FEHÉRTÓI 1997: 73).

A néveredet problémája komoly gondot okoz a nyelvészek számára. Ha csak elvi szempontokat vennénk figyelembe, akkor tulajdonképpen az etimológia meghatározása nem lenne fontos a képzett nevek vizsgálatában, hiszen a név maga kap képzőt, és a névhasználó, névadó tudatában többnyire nincs jelen a képzés alapjául szolgáló név etimológiai háttere. Az elemzést végző nyelvész mégsem hagyhatja figyelmen kívül ezt a szempontot, ugyanis az egyes nyelvi elemek azonosítása szempontjából ennek fontos szerepe van. Amikor azonban kísérletet teszünk a személynévek eredetének meghatározására, többféle problémával is szembeesülhetünk.

Nehéz magukat a töveket nyelvi eredet szerint elemezni, illetve nyelvi eredet-höz kötni, mivel gyakran igen rövidek, mindössze 3-4 hangból állnak, amely véletlen egybeeséseket is nagy számban eredményez. Ugyanaz a hangkapcsolat több nyelvben is előfordulhatott, ugyanakkor alakilag egybeeshetett egy-egy magyar közszoóval is. Ez az alaki hasonlóság okozza azt a bizonytalanságot, amely a nyelvészeti szakirodalomban egy-egy név származásával kapcsolatban oly gyakran megjelenik. A *Botus*, *Both* alakú személynéveket származtatják egyrészt a *bot*

² Hacsak a nemzetségneveket nem tekintjük ebbe a kategóriába illőnek, mivel ezek alapvetően a családi kapcsolat alapján való összetartozás kifejezésére szolgáltak. E névtípus újabb megítéléséhez lásd BENKŐ LORÁND (2009) és TÓTH VALÉRIA (2010, 2013) írásait.

magyar közszóból (PAIS 1966: 9, OklSz.), de a német *Bot, Pot* személynevekből (MELICH 1904: 325) is (vö. B. LŐRINCZY 1962: 34). A *Fil, Fyl, Fila ~ File* személynévi alakokat leggyakrabban a testrészt jelentő magyar *fül* < *fil* szavunkkal hozzák kapcsolatba (B. LŐRINCZY 1962: 35), egyes elképzelések szerint azonban a latin *Philippus* rövidült *Fil-* tövének származékáról van szó (PAIS 1925: 109–14). Ugyanakkor PAIS DEZSŐ sem veti el a *fül* szóval való kapcsolatot, mivel más testrészt jelentő szavunk is gyakran szerepelt személynévként: pl. *fő, szem, orr, haj* stb. (PAIS 1966: 12). B. LŐRINCZY ÉVA a *Tekus, Tecus* neveket többféleképpen magyarázható ismeretlen eredetű neveknek tartja. Véleménye szerint származhatnak egyrészt egy ismeretlen eredetű és jelentésű *Tec*-ből *-(u)s* képzővel vagy valamilyen *Te-* kezdetű személynévből, esetleg a német *Theobald* névből, amelynek számos becéző változata volt az ómagyarban (vö. PAIS 1913: 31). Ugyanakkor lehetségesnek tartja a magyar közszói eredetet is, amikor a *Tecus, Tekes* adatok *tekös ~ tökös* értelmezését sem zárja ki (B. LŐRINCZY 1962: 14). FEHÉRTÓI KATALIN megalapozatlannak tartja a *Theke, Teke* személyneveknek a *tök* és a *te-kint* szavakkal való összekapcsolását, amelyet BENKŐ LORÁND az EWUng.-ban képvisel, szerinte sokkal inkább származhatnak e nevek a latin *Theodor*-ból (FEHÉRTÓI 1998: 66). A *Neste* női név minden bizonnyal a magyar *nyest* köznévből keletkezett, de egyes adatai alapján az *Anasztázia* változatának is tekintették (SLÍZ 2011: 67). A *Neste* BERRÁR JOLÁN szerint is mint bóknév szerepelt a női neveink között 'kis prêmes állat' jelentésben, de ez keveredhetett az *Anasztázia* egyházi név *Nestasia, Nestesia, Nastasia* változatainak rövidített alakjaival is (BERRÁR 1952: 22).

A nevek besorolása különösen nehéz akkor, ha csak egyetlen névalak áll rendelkezésünkre, mivel így nincs módunk az összehasonlításra. A biztosan magyar közszói eredetűnek tartott nevek jelentésének meghatározásában is nagy a hibalehetőség: főleg azokban a magyarázatokban érvényesül sok esetben a „tudós népetimológia”, amikor a nevek csak kis számban fordulnak elő (FEHÉRTÓI 1997: 73–5). Mindez azonban nem csupán a névmagyarázó gondja, hanem valószínűleg ugyanez a helyzet jellemezte a korabeli névhasználatot is, hiszen ha egy idegen eredetű névnek például a rövidült alakja egybeesett egy magyar közszóval, azt a beszélő nyilván a magyar szóval is azonosíthatta. Ebből is következik, hogy az etimológiai eredet meghatározása eleve csak viszonylagos lehet, és az egyes eredetbeli csoportok nem különíthetők el mereven egymástól.

A személynevek eredetének meghatározásakor a fentebb említetteken kívül még számos más kérdéses eset előkerülhet, így például az egyes magyar közszókból származtatott személynevek időrendi problémái, jelentéstani nehézségek, a nevek lejegyzésében tapasztalt különbségek miatti bonyodalmak stb. (a néveredet meghatározásának problémáiról részletesebben lásd SLÍZ 2011: 60–4).

3.1.1. Amint azt fentebb is említettem nagyon sok esetben a jövevénynevek csonkult, egy- vagy kétszótagos alakjához járul a képző. Az Árpád-korban a név-

rövidítés mint névalkotási mód gyakori jelenség volt, mellyel BENKŐ LORÁND foglalkozott először részletebben több munkájában (1949: 5, 1950a, 1950b). A magyar nyelvbe bekerülő keresztnevek jó része nem teljes alakjában élt, hanem a különböző névalakítási módok létrehozta formáiban. A névrövidítés során a keresztneveknek csak az első felét hagyták meg, egy- vagy kétszótagos, nyílt vagy zárt alakban. A lerövidített nevekhez legtöbbször kicsinyítő, becéző képzőket csatoltak, a nevek kisebb részét alkotják a pusztá névrövidítések. Az egytagú zárt rövidítések (*Ant < Antonius, Pet < Petrus, Fyl < Philippus*) teszik ki a pusztá rövidítések túlnyomó részét, s kicsinyítő képzőkkel is főleg ezeket a neveket képezték tovább (BENKŐ 1950b: 230–1). Ugyanerre a jelenségre korábban már többen is felhívták a figyelmet, így például MELICH a *Pét < Petrus, Ják < Jacobus, Mois < Moises* (1914: 11–2) vagy PAIS szintén a *Ják < Jacobus, Pét < Petrus, Lád < Ladislaus, Lomp < Lambert, Tad < Tadeus, Tob < Tobias* vagy *Teobald* és a *Fil < Philippus* nevekkal kapcsolatban (1925: 110; vö. BENKŐ 1950b: 230–1).

A szakirodalom MELICH úttörő tanulmányától kezdve a névrövidítést, csakúgy, mint a névalak képzőkkel való ellátását (MELICH 1914) többnyire mint becéző eljárást tartotta számon. A becézésnek ez a formája más nyelvekben is előfordul, így például a németben, egyes szláv nyelvekben, az angolban és a spanyolban is (RÁCZ E. 1966: 408, TOLNAI 1927: 173). Újabban becézésnek nemcsak azt tekintik, hogy kedveskedő, becéző szándékkal hozunk létre egy már létező névből újabb neveket, hanem olyan eljárást értenek rajta, mely szerint „a teljes név hangtestében végbemenő mennyiségi változásokat (rövidülés, toldás, csonkulás) hangulati vagy funkcionális változás is kíséri” (HAJDÚ 1974: 41–2). Az affektív nevek csoportjába tartozó becéző név tehát a teljes név alakjában és hangulatában okoz változásokat (pozitív, negatív vagy semleges érzéseket kiváltva), ahogy RÁCZ ENDRE fogalmaz: „a becéző név alaktani terminus lesz: az alapnévnek különböző módokon létrejött, de nem feltétlenül kedveskedő szerepű származékait jelöli” (1960: 147). A hangulati változás mellett számolni kell a rövidült nevek megkülönböztető szerepével is. Gyakori jelenség mind a régiségben, mind napjainkban egy viszonylag szűk, zárt közösségen belül, hogy becézéssel tesznek különbséget az ugyanolyan nevet viselők között (vö. RÁCZ E. 1960: 148).

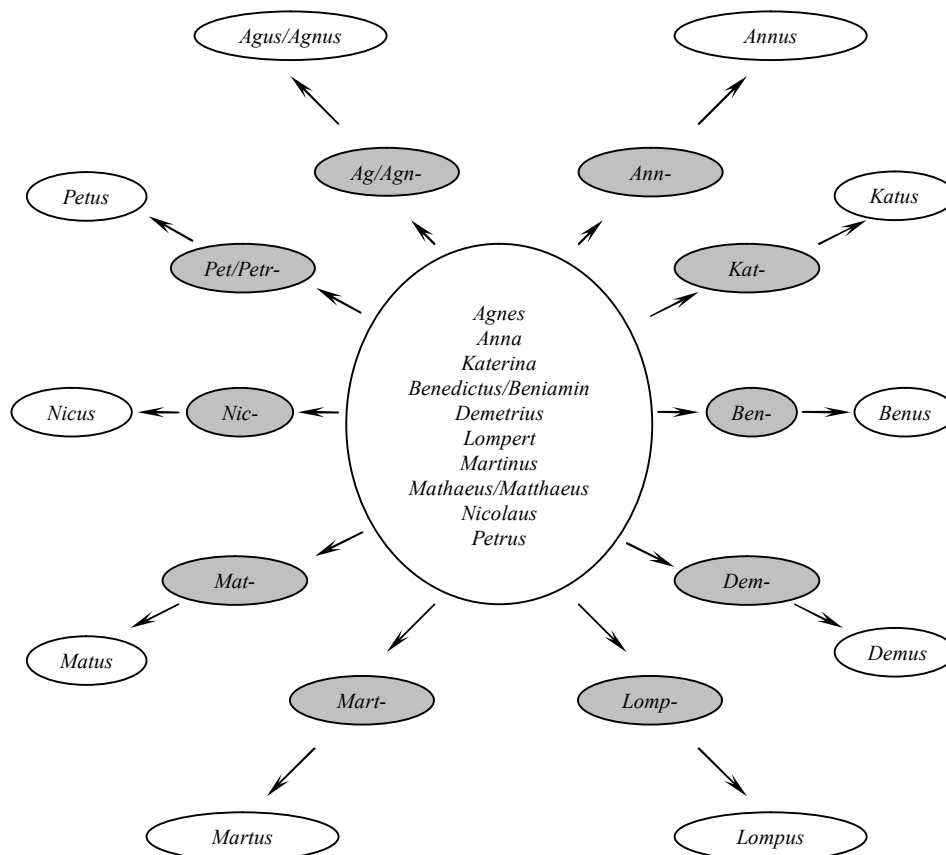
A rövidítés és a képzés funkcióját tekintve nem különbözött az Árpád-korban, felmerül tehát a kérdés, hogy nem tekinthetjük-e a rövidítést mint névalkotási módot a névképzés morféma nélküli előfordulásának? Vagy pusztán a magyar nyelv rendszerébe beillesztő névadaptációs eljárásra kell a névrövidítéssel kapcsolatban gondolni? Nyelvünk önálló történetének kezdetén az úgynevezett tartalmas (képzőt nem viselő) szavak — például *út, ház, él, hal, fa, kéz, négy* — az alapnyelvből hagyományozódóan a magyarban egy szótagosak voltak az ómagyar kor elején (BENKŐ 1967a: 354, ZSILINSZKY 2003: 173–81). Ez a korai állapot később eltolódott a hangsorok hosszabbodásának irányába. A hangalaki hosszabbodás legalapvetőbb oka a különböző belső szóalkotási módok (elsősorban a szóképzés)

előtérbe kerülése (BENKŐ 1967a: 354), amelynek hatására a képzőt viselő alapelvből hagyományozódott szavaink két vagy három szótagosak lettek (pl. *fazék, fészek, hatalom, homlok, könyök, lélek* stb.). Elképzelhető, hogy ez a fonotaktikai jelleg is hathatott a magyarba bekerülő szokatlanul „hosszú” nevek rövidítésére.

3.1.2. A fentiek mellett a magyar képzőkhöz alakilag hasonló vagy azokkal megegyező idegen személynévképzők jelenlétével is számolnunk kell. Az idegen eredetű neveken ugyanis nem kizárólag az ősmagyar korból öröklött személynévképzők megjelenését kell feltételeznünk, hanem annak a lehetőségét sem szabad elvetnünk, hogy az idegen alakú neveket eleve képzett alakjukban vettük át. Az Árpád-kori személynevekben előforduló képzők és képzőbokok eredetéről különféle nézetek láttak napvilágot. Az *-s* képzős nevekkel kapcsolatban B. LŐRINCZY ÉVA azt írja, hogy „elválaszthatatlanul összekeveredett bennük a magyar *-s* a szláv *-uš* képzővel, és — feltehetőleg — a latin nominativusi *-us* végződéssel. Legvalószínűbbnek az látszik (...), hogy az ómagyar kori *-sa* képzős jövevény nevek egy részét készen kaptuk valamelyik szláv nyelvből, más részét pedig a nyelvünkben ettől függetlenül, vagy éppen e szláv képző közreműködésével kialakult magyar *-sa* képzőbokkal hoztuk létre” (1962: 29–30). Az olyan esetekben, amikor két vagy több nyelv képzői között alaki egyezés fedezhető fel, ma már lehetetlen azt eldönteni, hogy az ezekkel keletkezett nevek mely nyelv képzőit viselik, mely nyelvben keletkeztek. Ugyanakkor nem valószínű, hogy a korabeli nyelvhasználó bármiféle különbséget tett volna a megegyező alakú magyar vagy szláv *-sa* képzős nevek között. Amikor ugyanis egy szláv *-sa* képzős név bekerült a magyar személynévállományba, az teljesen megfelelt a nyelvhasználó személynévmodelljeinek, aki így nyilván semmiféle különbséget nem látott az átvett és a magyar *-sa* képzős nevek között. Azaz a rendszer működésében az eredetbeli eltérések nem különülnek el, sőt kifejezetten erősítik egymást.

Az Árpád-kori személynévtárban 3480 *s*-re végződő név szerepel, ennek mintegy 80%-a, 2716 név visel *-us* végződést, amelyből 1046 névnek van *-us* nélküli változata is. Azt, hogy az *-(u)s* végződés magyar formánsként is értelmezhető, azok az alakok bizonyíthatják, amelyek a jövevénynevek megrövidült formájából alakultak ki. Ellentétben a magyar közszavakból alakult személyneveinkkel — amelyeknél a képzők mindig a szó teljes tövéhez járultak — a magyarba bekerülő jövevényneveknek a csonkult, rövidített alakjai kaptak képzőt. Csak néhány olyan esetet említ BENKŐ, amikor az egyházi eredetű nevek teljes alakját is továbbképezték *-di* ~ *-ti* képzővel: *Janustí, Mihaldí, Sauldi* (1949: 5).

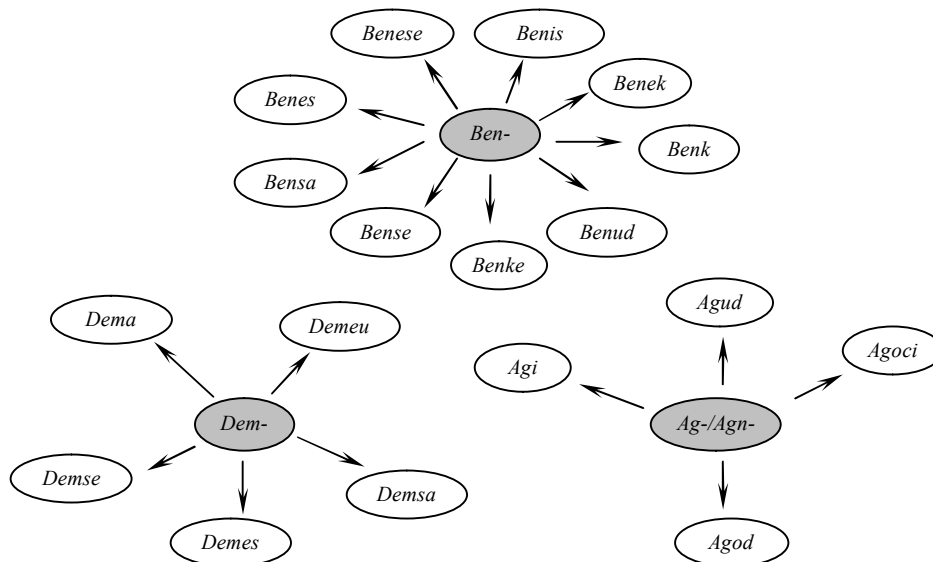
Az Árpád-kori személyneveink igen jelentős része úgy keletkezett tehát, hogy az átvett neveket legtöbbször első szótagjukra rövidítették, amelyeket aztán továbbképezték úgy, hogy e nevekhez többek között *-s*, *-cs*, *-sa*, *-se* képzőket kapcsoltak (BENKŐ 1950a: 22). Az alábbiakban olyan korai ómagyar kori névpéldákat mutatok be, amelyekben a jövevénynevek megrövidült alakjaihoz kapcsolt magyar *-s* képzőt találhatunk.

3. ábra. Az *-(u)s* képző előfordulása jövevénynevek megrövidült alakjaiban.

A rövidített névtövekhez kapcsolódó *-(u)s* képző magyar formánsként való értelmezését erősíti az a körülmény, hogy bár kétségtelenül jóval kisebb előfordulási gyakoriságban, de számos névváltozatban³ található az *-s* képző előtt *-i-*, *-e-*, *-o-*, *-a-*val jelölt magánhangzó. Számos *-s*-sel alakult képzőbokor is található a nevekben, így például a *-sa ~ -se*, *-ska ~ -ske*, *-kus*, *-dus*, *-st ~ -sti*, *-is*, *-ős*, *-sad* (B. LŐRINCZY 1962: 24). Az *-s*, *-cs* képzőkön és képzőbokraikon kívül megtalálható még e névtöveken az *-a*, *-e*, *-ka*, *-ke*, *-k*, *-ó*, *-ő* (*-ou*, *-eü*) és *-d* képző is (BENKŐ 1950a: 22). A latin eredetű egyházi *Petrus* keresztnév efféle becéző alakjainak tekinthetők az alábbi ómagyar kori névemlítések: *Petu*, *Pet*, *Peti*, *Peta*, *Pete*, *Pec*, *Peca*, *Peche*, *Pechy*, *Petessa*, *Petev*, *Pethcu*, *Pethke*, *Petka*, *Petra*, *Petuc*, *Peturd*, *Peturg*, *Petuse*, *Petus*, *Pederh* (FEHÉRTÓI 1997: 73, illetve lásd még TÓTH V. 2009: 50–3 is). Az alábbi ábrán néhány hasonló személynévbokrot mutatok be.

³ B. LŐRINCZY ÉVA névváltozatoknak nevezi az azonos alapszóból valamilyen hangtani vagy alakítási módosulással létrejött formákat (1962: 24).

4. ábra. Jövevénynevek megrövidült alakjainak változatos képzőkapcsolatai.

A személyneveken előforduló képzők vizsgálatához a korabeli szövegkörnyezet is nyújt támpontokat, így például az *-us* magyar formánsként való értelmezését a ragozás számos név esetében segíti.

3.2. A módosított nevek csoportjába tartozó képzett személynevek kialakulásának másik útja olyan folyamat, amelynek során a magyar nyelv szókincse szolgáltatja a névképzés alapját. Az alábbiakban először a magyar belső eredetű — közsavakból alakult — személynevekre támaszkodó névképzésről lesz szó.

A közsói alap mint a névadás bázisa valamely sajátosság jelölésére ad lehetőséget a személynévvé válás folyamatában, majd a belső eredetű személynévhez kapcsolódó személynévképző a másodlagos, affektív névvé válást segíti elő. Az ómagyar kori *-s/-cs* képzős személynevek számos példát szolgáltatnak ennek a névalkotási eljárásnak a meglétére: *búza* > *Buza* > *Buzach*; *harag* > *Harag* > *Haragus*, *Harogus*; *úr* > *Ur* > *Urach*, *Uracs*, *Uras*, *Uroc*, *Urosa*, *Urs*, *Ursa*; *munka* > *Munca* ~ *Munka* > *Munkac*, *Munkach*, *Munkaach*, *Muncha*, *Muncas*; *szem* > *Sem* ~ *Scem* > *Semec*, *Semech*, *Semes*, *Semse*, *Semus*, *Scemse* stb.

Általános felfogás szerint a korai Árpád-korban az ilyen nevek által jelölt személy még szoros jelentéstani kapcsolatban állhatott azzal a közszóval, amelyről elnevezték, mivel a név a személy valamely egyedi sajátosságát volt hivatott kifejezni (BENKŐ 1967b: 375). E nevek egyes vélekedések szerint a korai Árpád-korban még közelebb eshettek a közsavakhoz, mint a személynevekhez (BENKŐ 1967b: 375, B. LŐRINCZY 1962: 53). Abban az esetben, ha valakit *Munká*-nak vagy *Úr*-nak hívtak az Árpád-korban, a névhasználó számára nyilvánvaló lehetett

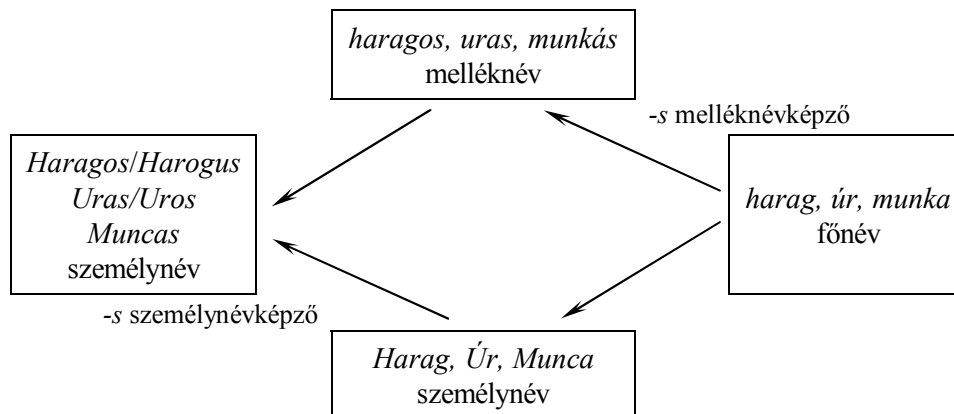
a két személy társadalmi, gazdasági helyzete közötti ellentét, hiszen a név közel állt a közszóhoz, jelentéstartalma még nem mosódott el. PAIS szerint a *Munka* elnevezés élethivatást, életsort, azaz munkakényszert, az *Úr* a szolgaságtól, munkától való mentesség életsorát jelezte (PAIS 1966: 22–3). Az ilyen neveknek nyilván más lehetett a korabeli nyelvi beágyazottsága, kapcsolatrendszere is, mint az előző csoportban tárgyalt neveké. E névegyedeket még nem a hagyomány örökíti át egyik nemzedékről a másikra: minden esetben új névalkotás történik. Ez az eleven jelentés lehet az oka annak is, hogy a magyar közsavakból alakult neveket nem csonkítják meg, szemben a közsói jelentéssel nem bíró jövevénynevekkel (BERRÁR 1952: 49). BENKŐ megállapítása szerint a tulajdonnév akkor szakad el közsói alapjától, és válik valódi tulajdonnévvé, amikor konkrét jelentéstartalmától már oly mértékben eltávolodik, hogy a jelölt egyedi tulajdonságainak megszünte, megváltozása után is a személy jelölője marad (BENKŐ 1967b: 375).

A magyar névtani szakirodalom fenti, klasszikusnak számító megállapításaival jórészt ma is egyetérthetünk ugyan, szükséges azonban néhány olyan megjegyzést, kiegészítést is mindehhez hozzáfűznünk, amelyet a névelméleti, névtörténeti szemlélet időközben történt módosulása következtében indokolt felvetni. Ez a névadási mód nemcsak az Árpád-korra jellemző, hanem bizonyára általános volt korábban, az ősmagyar, de a még régebbi korokban is, és jellemző tulajdonképpen napjainkban is a ragadványnevek motivációs rendszerében. Az a szemlélet tehát, amely ennek a névadási módnak az Árpád-korban más jegyeit emeli ki — például, hogy e nevek „közelebb eshettek” a közsavakhoz —, mint amelyek később-korábban is jellemzőek voltak rá, nemigen fogadható el. Másfelől a nevet a mai felfogásunk szerint a névadás aktusa teszi névvé, azaz a névadás egy pragmatikai síkon megragadható cselekvésnek tekinthető, és nem arról van szó, hogy a közsó fokozatosan válik névvé. E szemléletmód alapján nem tekinthető egy név kevésbé tulajdonnévnek akkor, ha nem öröklődik, csupán egy olyan más névfajtába való tartozásáról beszélhetünk, amelynek más jellemzői vannak, mint például az öröklődő nexusneveknek.

Sajátos problémát vetnek fel a fent említett személynevek *-s* képzőt tartalmazó alakjai, ugyanis ezek alakilag pontosan megegyeznek az adott tőből alkotott *-s* képzős melléknévvel. Az *-s* képzős melléknéveinkkel egybeeső személyneveink egy részénél a személynév képző nélküli változatára, azaz a közsói alapszavával megegyező formájára is találunk példát. Ezekben a neveken előforduló *-s* képző tekinthető személynévképzőnek — s így a képzett változatot a képzetlen személynévből származtathatjuk —, de azonosítható a valamivel bírást, ellátottságot, hasonlítást, foglalkozást kifejező *-s* melléknévképzővel is: ebben az esetben pedig a melléknévnek a személynévvé válásáról beszélhetünk. B. LŐRINCZY szerint ez a csoport egyfajta átmenetet képez a jövevénynevekből alakult képzett nevek és az olyan magyar közsói eredetű személynevek között, amelyek közvetlenül valamely közsóból alakultak személynevekké. Megítélése szerint ugyanis a neveken lévő *-s*

képző beleillik az *-a, -d, -k, -ó ~ -ő* stb. kicsinyítő-névképzők közé, de felfogható a fent említett funkciókkal bíró melléknévképzőnek is. Tanulmányában az egyes neveket az alapján csoportosítja, hogy a mai nyelvérzékünk alapján az *-s* képzőnek mely funkciója valószínűbb a neveken (B. LŐRINCZY 1962: 40). BENKŐ és PAIS az *-s* képzős melléknéveinkkel megegyező alakú nevekkel kapcsolatban a becézést kifejező képzőről nem tesz említést, és többnyire a magyar közszavakból közvetlenül alakult személynevekről beszél (BENKŐ 1950a: 20, PAIS 1966: 12).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy az adott nyelv közszaiból létrejövő képzős személynevek két lehetséges kialakulási útvonala között nem lenne szerencsés éles határvonalat húzni, sokkal inkább a két részrendszer közötti kapcsolatokat, a névtípusok egymásra gyakorolt kölcsönhatását érdemes hangsúlyozni.

5. ábra. Az *-s* képzőt tartalmazó személynevek kialakulásának lehetséges útjai.

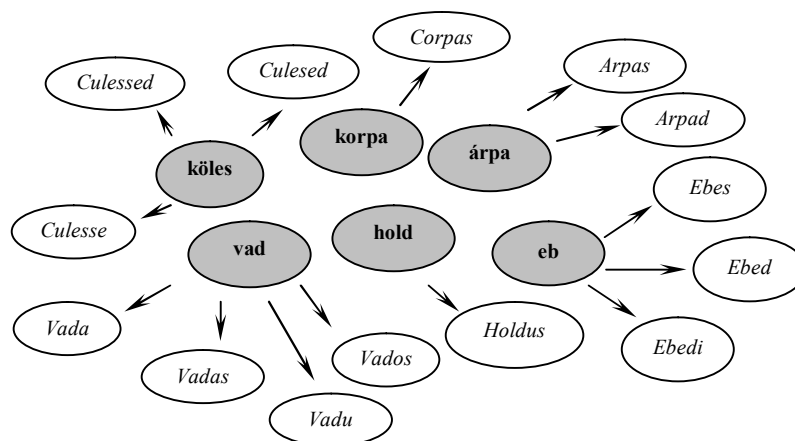
3.3. A magyar nyelv szókincséből alakult képzett személynevek úgy is létrejöhettek tehát, hogy a közszoói alaphoz valamilyen formáns hozzákapcsolódása eredményezte a képzett személynevet. A HOFFMANN-modell alapján ezek a személynevek az alkotott vagy kreált nevek csoportjába sorolandók.

A kreált vagy alkotott nevek legfőbb jellemzője, hogy nem csupán a nyelvben már meglévő személynévallományra, hanem a névadók tágabb névteremtési képességére támaszkodik. Mivel ezekben az esetekben a névadók számára a nyelv teljes elemkészlete: lexémái, morfémai a rendelkezésükre állnak, a képzők használata is előtérbe kerül. A kreált vagy alkotott nevek, szemben a választott vagy átadott nevek csoportjával, minden esetben szoros kapcsolatban vannak a névhasználójával. E nevek valamiféle információt hordoznak a viselőikről, amely utalhat jellemvonásra, tulajdonságra, társadalomban betöltött szerepre, a névviselő személyiségére. Kognitív-szemantikai szempontból leíró vagy sajátosságjelölő szerepük van, ennek a funkciónak az érvényesülése azonban az adott nyelvhez van kötve (HOFFMANN 2008: 10–1).

Amint a fentiekben láthattuk, a közszoói alaphoz közvetve vagy közvetlenül származó személynevek két csoportja elvileg sem választható el egymástól élesen,

a konkrét esetek megítélésében pedig még inkább bizonytalanok lehetünk. B. LŐRINCZY ÉVA csak azokat az *-s ~ -cs* képzőt tartalmazó személyneveket sorolja az általunk kreált névnek mondott csoportba, amelyeknek sem az alapszava, sem pedig más *-a ~ -e, -k, -d* stb. képzős változata nem mutatható ki személynévként, tehát közvetlenül váltak közszóból névvé. Egy részükhöz megítélése szerint a képző nem a személynévvé alakulás folyamatában kapcsolódott, hanem valószínűleg már a közszón is megvolt, és maga a képzett szó vált személynévvé. Ide sorolja például a *Hotolmus, Bekes, Horogus, Arus* stb. személyneveket, és azt mondja róluk, hogy a beszélők tudatában ezek a nevek jobban megőrizték közszoji természetüket, így a tipikusan személyneveket alkotó képzők emiatt nem kapcsolódtak hozzájuk. Megítélése szerint a szó személynévi funkciójában is inkább a közszavakhoz állhatott közelebb, mint a személynevekhez (B. LŐRINCZY 1962: 46–9). Más részük véleménye szerint közszoji formájában még nem viselte az *-s* képzőt és származékait, csak a személynévvé válás folyamatában kapcsolódhatott a közszóhoz a képző: *Leanch < leány, Emse, Emesu < eme, Epries < eper* stb. E képzők funkciója az volt, hogy a közszónak személynévi jelleget adjon (B. LŐRINCZY 1962: 44–5).

Az itt bemutatott érvelés néhány részletének problematikus voltáról a fentiekben már szóltam. Ehhez hozzáfűzhetjük azonban még azt is, hogy egyes alakok megléte vagy éppen a hiánya a forrásokban fennmaradt névanyag esetlegességétől is nagyban függ. Ha egy az adott korban használt közszó csak képzett alakjaiban szerepel személynévként, az nem zárja ki, hogy alapalakjában is előfordulhatott ilyen funkcióban. Az alábbiakban néhány olyan példát mutatok be, amelyekre csak képzős formában találunk Árpád-kori személynévadatokat.

6. ábra. Magyar közszavakból alakult képzett személynevek.

Komoly nehézséget okoz a képzős személynevek közszoji alapalakjának a helyes felismerése akkor, amikor azonos alakúság következtében több magyar köz-

szó is kiindulási alapnak tekinthető. Például a *Varod, Varo, Varou, Varau* alakok a *vár* igéből és főnévből is származhatnak, az *Inos, Inus* formák a 'szolga' és a 'testrészt' jelentésű *in* szavainkból egyaránt eredeztethetők. Az ilyen esetekben segítséget jelenthet a közszókból származtatható személyneveink jelentéstani vizsgálata, ugyanis a korábbi kutatások azt mutatják, hogy a személynevek közszóalapjai főképpen bizonyos jelentéstani kategóriákból kerülnek ki (PAIS 1966, BERRÁR 1952, BENKŐ 1950a, MELICH 1943, TERESTYÉNI 1941). Gyakran valamilyen tulajdonságot kifejező melléknév, cselekvést kifejező ige, testrészek nevei, családi kapcsolatokat kifejező szavak, számok, etnikumok nevei, használati tárgyak nevei, növény- és állatnevek stb. alkotják régi személyneveink alapját. Így a *vár* szóból alakuló származékok esetében inkább gondolhatunk a *vár* igére alapszóként, mivel olyan esetekről nemigen tudunk, amikor a személynév alapját valamilyen épület, építmény képezné. Az *Inos, Inus* példánál azonban megnyugtató eredményre nem juthatunk, hiszen mindkét jelentéstani kategória — a 'szolga', valamint a 'testrészt' jelentés — egyaránt elképzelhető személynévi alapszóként. A jelentéstani megközelítés adhat tehát egyfajta irányvonalat a névmagyarázatokban, de kizárólagos felhasználása a nevek besorolásánál nem alkalmazható.

Másrészt a névfejtéseket elősegítheti a névvonatkoztatás mint módszertani eljárás is. A módszer lényege szerint a vizsgálatok során minden esetben górcső alá kell vennünk a személynévet tartalmazó forrás egészét, így az adott oklevél összes tulajdonnevét, rokonsági viszonyokat és tárgyi mozzanatokot feltüntető részleteit egyaránt. Ugyanis „a név a környezetében vall, és a környezetében gyakran mást vall, mint önmagában” (PAIS 1960: 101). Az oklevelekben előforduló névkapcsolatok feltárásával bizonyos esetekben a nevek jelentése is kiderülhet, mivel az összetartozó közösségek tagjai gyakran viselnek összefüggő neveket (PAIS 1960, FEHÉRTÓI 1989).

Alaki egyezés azonban nem csak magyar közszavak között fordulhat elő, mivel számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy valamely idegen nyelvből átvett személynév rövidített alakja mutat hasonlóságot egy-egy magyar közszóval. Így például a *Vara, Varco, Varch, Varau, Varou, Varo, Varod, Varda, Vardu* alakú ómagyar kori képzős személynevek *Var-* töve éppúgy származhatott a magyar *vár* igéből, mint ahogy alapját képezhette a *Varaslaus, Varazlaus* latinított alakú szláv eredetű személynév is. Ez a megközelítés a képzős személynevek kialakulásának két útját hozza egymáshoz közelebb, mivel megmutatja, hogy ugyanazon alakú tő kikerülhetett akár az adott nyelv szókincséből, de más nyelvek személynévi állományából is.

4. Írásomban a személynevek rendszerezésével és az -s/-cs képzős személynevekkel kapcsolatban csak néhány olyan területre hívhattam fel a figyelmet, amely a régi személynevek megítélését bizonytalanná teszi. További megoldásra vár az Árpád-kori képzős személynevek új szemléletű rendszerbe foglalása, s ehhez kapcsolódóan a képzős személynevek elhelyezése a személynevek rendszerében. Bár a

személynévképzés a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak csak egy kicsi részterülete, de az e névalkotási móddal kapcsolatban felmerülő kérdések tömege azt bizonyítja, hogy a jelenség vizsgálata a névrendszertani vizsgálatok egésze számára is fontos eredményeket hozhat.

Irodalom

- ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévadás*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1950a), Árpád-kori személyneveink. *Nyr.* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND (1950b), Tövégi magánhangzók rövidült keresztnéveinkben. *MNy.* 46: 230–3.
- BENKŐ LORÁND (1967a), A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 351–74.
- BENKŐ LORÁND (1967b), A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 374–88.
- BENKŐ LORÁND (2009), *Szavárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig*. MNyTK. 80. sz. Bp.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1989), Az Árpád-kori névvonatköztetés vitás kérdései. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp. 223–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről. *Nyr.* 121: 71–5.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1998), RATA és TILO. Árpád-kori személyneveink eredetéről. *Nyr.* 122: 64–7.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974), *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
- B. LÖRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1904), „Ritus explorandae veritatis”. *Nyr.* 33: 305–27.
- MELICH JÁNOS (1914), *Keresztnéveinkről*. MNyTK. 15. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1943), *Családneveinkről*. *MNy.* 39: 265–80.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1913), A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy.* 9: 31–3.

- PAIS DEZSŐ (1925), A lat. Philippus magyar származékai. *MNy.* 21: 109–14.
- PAIS DEZSŐ (1960), Szemponatok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 93–105.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. MNyTK. 115. sz. Bp.
- RÁCZ ENDRE (1960), Néhány szempont becéző keresztnelveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 146–9.
- RÁCZ ENDRE (1966), A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *MNy.* 62: 408–20.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban*. Bp.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 249–55.
- TERESTYÉNI FERENC (1941), *Magyar községi eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. MNyTK. 59. sz. Bp.
- TOLNAI VILMOS (1927), Becézőnevek és nyelvújítás. *MNy.* 23: 171–5.
- TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.
- TÓTH VALÉRIA (2010), Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *MNyj.* 48: 5–22.
- TÓTH VALÉRIA (2013), A nemzetségnevek helye a személynevek rendszerében. *Megjelenés alatt*.
- ZSILINSZKY ÉVA (2003), Szókészlettörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 173–203.

